

Şəhla Mehdi qızı Fətəliyeva, Samirə Zakir qızı Həsənova¹
NİZAMI İRSİ VƏ MİLLİ HÜDUQLAR

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan mədəni həyatında ən parlaq səhifədir. Ömür boyu şairlik etmiş Nizami Gəncəvi hətta böyük hərfilər ilə yazdığı "Şair" sözüə sığır. adı hər dəfə çəkildə fəlsəfə, astronomiya, hüquq, təbiət, dilçilik, etnoqrafiya kimi elm sahələrinin mahir bilicisi epitetlərini söyləməyi tələb edir. Nizami sözün qüdrətinə inanırdı. Başqar həyatının ən yüksək xətrəsi olan sözü, elmi və bədii sözü tanı sevgisi adlandırın Nizami feilən sübut edirdi ki, insanlar və müxtəlif nasilləri bir-birinə bağlayan, keçmiş ilə bu gün və sabah arasında qırılmaz körpü yaradan, bəşəriyyətin vahidliyini, ölməzliyini, tarixi tərəqqinin yürüşünü təmin edən söz qüdrətidir, bir də sözün işə, əmələ çevrilməsi, insan ruhunun ölməzliyidir.

Qələm ki, bu həyatda tərənəzək ilk dəfə,
Sözün yazdı, diqqətlə baxsan birinci hərfə,
Bu xalqət pərdəsini açan zaman əlbəəl,
Söz oldu bu cahanda cilvələnen ilk gözəl. (1, 36)

Nizami öz əsrinin ən böyük övladı, dünya vətəndaşı olmağa layiq sənətkardır. Nizami bütün əsrlər, zamanlar üçün öz bədii gücünü saxlayan ölməz əsərlər yarada bilmiş, Azərbaycan poeziyasının beşiyi başında dayanmış, ona tamamilə yeni müdriyə, inqilabi ruh və o vaxtadan misli görünməmiş xalqçılıq, bəşəri qayələr ilə aşılanmış romantika, həqiqət işığı gətirmişdir. Xoşnaxşır dahilər! Onlar bu dünyaya vida deyib öz gözllərini yumarkən belə, xalqın gözllərini açılar.

Əsrlərin yüzilliklərindən bəri sevilə-sevilə oxunub bu gün də ürəkləri fəth edən dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yetişən nadir sənət dahilər içərisində ən şərəfli yerlərdən birini tutur. Özüneqədərki Yaxın və Orta Şərq elmi-mədəni nailiyyətlərini dərinlənməmiş onları görülməmiş bir yüksəkliyə qaldırın böyük şairin çoxcəhətli zəngin irsində bəşəriyyəti əbədi düşündürən mühtüm ictimai-siyasi problemlər öz həllini tapmış, insan qəlbini ən nəcis hissələri, həyəcanları ifadə olunmuşdur. Dahi sənətkar bədii fikir tarixini insan sənəti, mənəvi yüksəklik, mənalı ömür, azad və ədalətli cəmiyyət və bu kimi əhəmiyyətini heç vaxt itirməyən ölməz ideyalarla zənginləşdirmişdir:

Durma ey Nizami, iş zamanıdır,
Fələk etibarsız, dünya fanidir.
Təzə bahar yetir can çeşməsindən,
Yeni paltar geydir sözlərinə sən (2, 53).

Nizami sənəti özünün humanist ruhu, xalq arzu və istəklərinin aydın, təsirli ifadəsi ilə seçilir. Buna görədir ki, bu zəngin irs bütün dövrlərdə müasir sənətlənməmiş, təqdir olunaraq izlənməmişdir. Şairin bədii yaradıcılığa gətirdiyi qabaqcıl ənənələr əsrlər boyu yaşamış, neçə-neçə qüdrətli sənətkarların ideya-estetik inikasına kömək etmişdir:

Sığar qəlbə, qəmin dünyaya sığmaz,
Məhəbbət dağ seli ... məcraya sığmaz.
Gözün qan-yaş... soruş hardan sızır qan?
Yağışa çay olar, dəryaya sığmaz (3, 55).

Bədii yaradıcılığa tamamilə yeni bir münasibət bəsləyən böyük sənətkar bədii sözün təsir gücünə inanır, onu yüksək qiymətləndirirdi. Nizami "hikmət bulacağı" adlandırdığı şairin öhdəsinə çətin vəzifələr düşdüyünü xüsusi vurğulayır, söz sənətinin zövqləri oxşamaqla yanaşı, mənəviyyətə təsir etməsini, oxucunu düşünməyə, öyrənməyə, əxlaq-mənəvi təkamülə sövq etməsini zəruri sayırdı:

Düşünənin əvvəli, bütün sayların sonu.
Sözür yadında saxla, unutma əsla bunu,
Fəclilər tac sahibi sanmışlar sözü ancaq,

Bəzisi təfsir etmiş onu bir başqa sayaq. (1, 33)

Dahi şair Şərq bədii fikrinə qədim bir tarixi olan humanizim, insanpərvərlik ideyalarını tamamilə orijinal zəmində inkişaf etdirərək öz yeni əlavələri ilə onu daha da zənginləşdirmişdir. Nizami insan, onun taleyi, cəmiyyətdə yeri, mənalı ömür və başqa bu kimi bəşəriyyəti daima düşündürən problemləri yaradıcılığının baş çıxış nöqtəsinə çevirmiş, mükəmməl təlim səviyyəsinə qaldırılmış olur:

Zınqırovlar zınqıldadı, budur, yola düşür karvan,
Sən bu qədim düşərgədən can müllünə yönəl, ey can.
Çahnan zəng öz naləndir, karvanına ulu başçı,
Sən bu karvan zəncirində zəng səsinə həmdəm, hayan.
Oyuncasən, nə qədər ki, sən bir qapı cəftəsisən,
O zəng kimi nalə çək get, istəmə, ya istə aman. (3, 64)

Şair ilk növbədə insanı öz ləyaqətini dərk etməyə çağırır, insanlıq həsiyyətinin tapdanmasına kəskin etiraz edirdi. Nizami yaradıcılığında şəxsiyyətin mənəvi zənginliyi və tərbiyəvi-əxlaqi kamilləşmənin bəşəri taleyindəki mühüm roluna böyük əhəmiyyət verir. Hər cür əxlaqi qüsurlardan azad, xoşbəxt cəmiyyətin də məhz mənəvi-əxlaqi təmizlənmə yolu ilə mümkünlüyü təsdiq olunur:

Var doğru yazmağa madam ki, imkan,
Nəçin gəlsin gərək ortaya yalan?

Qiyətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğrunu danışan möhtəşəm olar. (2, 54)

Nizami özüneqədərki təlimə yeni poetik fəlsəfi və etik düşüncələr gətirmiş, cəmiyyətin sağlam ruhla tərbiyəsinə kömək edən vasitələr üzərində düşünmüşdür. Şairin mətləbi dolayısı yollar, incə eynəklərlə oxucuya çatdırmaq və insan təbiətinə nüfuz etməklə dəyişdirici təsir göstərmək məharəti oxucunu heyran etməyə bilirdi:

Sarı qız yaranıb ki, bəxş edəsən insanlara,
Sarılıq sevirənsə, buyur, bağda bol zəfəran.
Bəzəkədə bir fayda yox... qızıl tapsan ver möhtəca,
Ömrün boyu qızıl kimi ham qoca ol, ham də cavan. (2, 66)

Bunun üçün Nizami əsərlərində qısa ibrətamiz hekayələrdən istifadə olunur, müəllif amalı xalq ədəbiyyatı nümunələri, hikmətli sözlər, mənalı aforizmlərdən faydalanma yolu ilə oxucuya çatdırır. Nizami insanı dinc, mehriban münasibətlərə dəvət edir, mənəmlilik uğrunda işğalçılıq məqsədi ilə aparılan müharibələrin əleyhinə çıxırdı. Şair qurub yaratmaq, firavan həyat sürməyə ancaq sülhdə əmin-amanlıq şəraitində mümkün olacağını döndə-döndə vurğulayırdı. Bütün insanlara milliyətindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq eyni məhəbbətlə yanaşan humanist sənətkar türk, fars, hind, rus, yunan və başqa mənşəli qəhrəmanlarını da milli mənsubiyyətlərinə görə deyil, insan keyfiyyətinə görə qiymətləndirirdi. Müxtəlif xalqların dünya mədəniyyətinə verdiyi mənəvi dəyərləri ehtiramla xatırlayırdı.

Nizami bəşəri sənətin ictimai ədalət, adil başçı, ölkənin ədalətli idarəsindən başqa bir yolla əldə edəcəyini inanmırdı. Şair ilk poemalarından başlayaraq bütün əsərlərində bu problemlərə döndə-döndə qayıtmış, yaratdığı ədalətli şah obrazları vasitəsilə zamanəsində xalqın mövqeyini qoruyan qanunlar qoyulmasını arzulayırdı, zəmanə hökmdarlarını, eləcə də dövlətin idarəsində məsul olan şəxsləri xalqın qayğısına qalmağa, ölkənin abadlığı ilə yaxından məşğul olmağa çağırırdı:

Zülmün və əsarətin evimi etdi tarac,
Yoxsul kimsəsizlərdən bir daha almadı bac.
Qalmadı bir ölkədə zülmündən zərər əsar,

Nuşirəvan çox adil oldu ölkəyə qədr (1, 32).

Dahi sənətkar Hümmət, Məhinə Banu, Şirin, Nüşabə, İskəndər kimi ədalətli şah obrazları yaradaraq onları zülməkar Dara, Yazdıgürd və başqa qəddar hökmdarlara qarşı qoymuş, onların əqibətlərini müasirlərinə örnək göstərmişdir. O, hökmdar və xalq probleminin həllində gah qışların söhbətləri, gah qoca Zahidin doğruluğu, gah da qoca qanının cəsarətli itihamları ilə dövlətin ədalətsiz şahlarına xalqın narazılığını çatdırır, ixtiyar sahiblərinə ölkənin əsası namına qoyulan qanunları pozan yeganə oğlunu cəzalandıran Hümmətin ədalətini örnək göstərməklə qanun qarşısında hamının bərabər olmasını bildirmək istəyirdi. İnsan zəkasına, onun ağılına və hümnərinə dərin inam bəsləyən böyük şair əsərlərində elmin fəzilətindən tez-tez bəhs etmiş, əmək və zəhmət insanın şərəf və ləyaqətini müəyyənləşdirən bir amil kimi qiymətləndirmişdir. Nizami Şərq epik şeiri tarixində humanist ideyalarla bağlı vətənpərvərlik duyğularının ən gözəl tərənnümçüsü kimi tanınır. Vətəni yadlardan xilas etmək haqqında Şirin Xosrova nəsihəti, qanuni varisi olduğu taxt-tacı yadların əlindən igidliklə alan Bəhrəmun qətiyyəti, İsgəndərin Yunanıstan və doğma xalqına məhəbbəti bu dediklərimizə ən yaxşı sübutdur.

"Xəmsə"də Nizamının ana vətəni Azərbaycan haqqında da məhəbbətlə bəhs olunur. "Xosrov və Şirin" əsərində qəhrəmanlıq əsərlərlə Azərbaycana gətirən vətənpərvər şair bu ölkəni təbii gözəlliklərdən, Məhinə Banu kimi Əfrasiyab soylu, ədalətli, ağıllı hökmdarlardan, onu qardaşı qızı Şirin və onu əhatə edən türk qızlarının cəsarət və hümnərindən qitür hissi ilə danışırdı:

Bu dişi şirlərin at münməsindən,
Lap heyran olmuşdu, Xosrov görəkən.
Hər biri meydanda birhüma idi,
Ov axtaran zaman əjdaha idi (3, 19).

Nizami sənətkarlığının dərin bəşəri məzmunu, orijinal poetik məziyyətləri şairi öz sələflərindən ayıraraq, onu dünya ədəbiyyatında yeni bir ədəbi məktəbin yaradıcısı kimi tanıtdı. Nizami ədəbi məktəbi Hindistandan tutmuş Balkanlara qədər geniş bir ərazidə şöhrət taparaq, hind, fars, türk, özbək, türkmən, qazax, əfqan və başqa Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarına güclü təsir göstərmişdir. Şərq ədəbiyyatında Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Həmdüllah Həmdi və başqa "Xəmsə" müəllifləri meydana çıxmış, Arif Ərdəbilli, Həqiqi, dahi Azərbaycan şairi Füzuli və azərbaycanlı şairlər, özbək şairlərindən Heydər Xarəzmi, Süheyli, türkmən şairi Əndəlib və başqaları Nizami mövzularında poemalar yazmışlar.

Nizami poemaları təkcə islam şərqində deyil, həm də xristian dünyasında da ölməz şöhrət qazanmışdır. Görkəmli gürcü şairi Şota Rustaveli öz poemasında Nizami qəhrəmanlarından danışırdı. Nizamışünaslıqda bu yönündə aparılan araşdırmalarda Nizami düşüncəsinin Qərbi Avropa ədəbiyyatına təsirindən geniş danışırdı, orta əsrlərdə Qərbi Avropada yazılan cəngavərlik romanlarının bir çox cəhətdən Nizamının əsərləri ilə səsəşdiyi göstərilir.

Nizami əsərlərinin nadir əlyazma nüsxələri Moskva, Sank-Peterburq, Daşkənd, Təbriz, Tehran, İstanbul, Dehli, London, Paris və başqa mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxanalarını bəzəyir. Nizami irsinin öyrənilməsi Şərq tədqiqatçıları ilə yanaşı, Qərb tədqiqatçıların da diqqət mərkəzində olmuş, şairin yaradıcılığının müxtəlif məsələləri bu gün də Qərbi Avropa və Amerikada tədqiqatçıların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Nizami irsi xüsusilə şairin öz vətəninə daha məhəbbətlə öyrənilmiş, şairin dövrü, həyatı və yaradıcılığı dərinlənmə və hərtərəfli tədqiq olunmuşdur.

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosentləri, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu samirehasanova75@gmail.com

